

Ваганова Н. А. Психолого-педагогічні основи перцептивного розвитку дитини // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 13. – С. 85-91.

Ваганова Н. А. (м. Київ)

УДК 159.955

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПЕРЦЕПТИВНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

У статті розглядаються основні положення про суть сприймання та його розвиток у дітей дошкільного віку. Показано, що розвиток сприймання у дошкільному віці відбувається у формі процесу розвитку й формування перцептивних дій, формування у дітей уявлень про сенсорні еталони, їх засвоєння і використання в практичній та пізнавальній діяльності.

Ключові слова: *сприймання, перцептивні дії, сенсорні еталони, перцептивний розвиток, дошкільний вік.*

Актуальність. Відомо, що сприймання виступає як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Суб'єктивне виділення предмету, як якийсь цілісності, розглядається як результат практичного виділення суб'єктом предмету в процесі його діяльності з предметами реального світу. У основі сприймання лежить зіставлення наявних об'єктів із засвоєними суб'єктом еталонними значеннями цих властивостей, а наявною системою еталонів визначається характер обстеження об'єктів і, отже, характер отримуваної при цьому інформації. Сенсорно-перцептивні процеси інтенсивно розвиваються у дошкільному віці, набуваючи якісно нових властивостей, а впродовж дошкільного віку відбуваються корінні зміни в розвитку пізнавальних процесів – сприйманні, пам'яті, мисленні: з мимовільних вони перетворюються на усвідомлені, довільні і опосередковані. Накопичення чуттєвого досвіду дитини призводить до розвитку перцептивної діяльності, яка вже у старшому дошкільному віці набуває цілеспрямованого, організованого та довільного характеру.

Метою статті є дослідження та аналіз особливостей перцептивного розвитку дитини дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Перцептивний розвиток є основою чуттєвого пізнання світу й розвитку психічних функцій і властивостей особистості дитини. Б. М. Теплов зазначав, що ознаки наочного сприймання у дитини з'являються ще в ранньому віці, коли починають формуватися перші дії з предметами. Саме з цього віку починається безпосередній розвиток сприймання, важливою характеристикою якого є його афектна забарвленість. Л. С. Виготський писав: «У ранньому віці панує наочне, афектно забарвлене сприймання, яке безпосередньо переходить у дію» [2, с. 27].

Розвиток сприймання вступає в принципово нову фазу при переході від раннього до дошкільного віку: поступово сприймання втрачає свій спочатку афектний характер, перцептивні й емоційні процеси диференціюються, психічний процес сприймання удосконалюється, а саме ускладнюється операційна сторона перцептивних процесів, способи ознайомлення з оточуючим стають більш адекватнішими завданням, що стоять перед дитиною. У цей період під впливом ігрової і конструктивної діяльності у дітей складаються складні види зорового аналізу і синтезу, які включають здатність «розчленовувати» сприйманий об'єкт на частини в зоровому полі, досліджувати кожну з цих частин окремо і потім об'єднувати їх в одне ціле. Спочатку процеси сприймання включені в зовнішню практичну діяльність дитини, але в міру ускладнення діяльності, відбувається виділення власне сприймання як самостійного процесу, направлено на створення візуального або будь-якого образу. Процес сприймання зовні набуває форми одномоментного акту «розсуду».

У даний час у вітчизняній психології панує уявлення про розвиток сприймання як про процес розвитку і формування перцептивних дій як структурних одиниць процесу сприймання, які забезпечують свідоме перетворення сенсорної інформації, що приводить до побудови образу, адекватного сприйманого предмета. Дослідження О. В. Запорожця, Л. А. Венгера показали, що образ, який формується у процесі сприймання, виступає як результат здійснення суб'єктом цілеспрямо-

ваної перцептивної дії [1, 3]. А проведені дослідження З. М. Богуславської, Л. І. Котлярової, А. І. Неклюдової, Г. Т. Овсепян та ін. довели, що процеси сприймання в дошкільному віці вже набувають характеру осмисленої, керованої дії, що має свої цілі і засоби для їх здійснення [8].

Піаже, вивчаючи закономірності розвитку психіки дитини, вказував на те, що розвиток перцептивних дій відбувається значно швидше і з більшою ефективністю, якщо дитина має можливість зіставляти сприймані об'єкти з перцептивними еталонами, але на перших етапах вона ще не в змозі самостійно зіставляти еталон із сприйманим предметом, для цього їй необхідна допомога дорослого. Виділивши стадії розвитку психіки дитини, які відображають закономірності розвитку перцептивної сфери, Піаже, зокрема, розглядав сенсорний розвиток у двох напрямках: у взаємодії дитини з предметами і у взаємодії з оточуючими людьми; й найважливішою умовою успішного психічного розвитку вважав постійний контакт дитини з дорослими [6].

У процесі оволодіння продуктивними видами діяльності, такими як малювання, конструювання, ліплення, особливості яких пред'являють необхідні вимоги до сенсорних процесів і стимулюють їх розвиток, у дітей старшого дошкільного віку складаються складні дії сприймання. Так, наприклад, намагаючись відтворити в малюнку, конструкції чи аплікації складну форму предмету і ще не вміючи достатньо детально сприймати цю форму, дитина діє шляхом проб, створюючи більш менш точні моделі предметів. Образ предмету є як би внутрішньою моделлю його цілісної складної форми. В процесі побудови моделей формується вміння розчленовувати на частини складні форми предметів, встановлювати, як ці частини розташовані, зв'язані між собою. Так, моделювання перетворюється на спосіб аналізу форми і призводить до того, що у дітей формуються моделюючі дії сприймання. Взагалі, впродовж дошкільного віку у дітей розвиваються і ускладнюються такі види дій сприймання як: дії ідентифікації, віднесення до еталону та моделюючі дії [5].

Відмінності між цими діями визначаються відмінностями у співвідношенні між властивостями сприйманих предметів і тими еталонами, за допомогою яких ці властивості визначаються. Так, наприклад, дії ідентифікації полягають у виборі відповідного еталону і встановленні ідентичності, тобто виконуються тоді, коли властивість предмету, що сприймається, повністю співпадає з еталоном, наприклад, м'яч круглий. Дії віднесення до еталону виконуються дітьми при частковому збігу властивостей предмету з еталоном, наявності разом з рисами схожості деяких рис відмінності. Так, наприклад, яблуко, подібно до м'яча, кругле, повинно бути співвіднесено формою з еталоном круга, але його форма має й свої особливості. Для того, щоб сприйняти яблуко як кругле, необхідно при порівнянні його з еталоном абстрагуватися від незначних його відмінностей. І, нарешті, моделюючі дії виконуються при сприйманні предметів із складними властивостями, які не можуть бути визначені за допомогою одного еталону, а вимагають одночасного використання двох або більш еталонів. Наприклад, щоб дитині правильно сприйняти форму будиночка, що включає прямокутний фасад і трикутний дах, необхідно не тільки підібрати два еталони, але й встановити їх взаємне положення у просторі.

Вдосконалення дій сприймання значно прискорюється в умовах організованого сенсорного виховання дітей, яке включає навчання зовнішнім орієнтовним діям (ними дитина опановує протягом всього дошкільного віку), що дозволяє обстежувати предмети, співвіднести їх властивості з сенсорними еталонами. Надалі створюються умови для інтеріоризації зовнішніх орієнтовних дій, при цьому велике значення має навчання послідовності обстеження предметів і словесному опису властивостей.

Таким чином, процеси сприймання проходять складний шлях розвитку від простого маніпулювання предметом (ранній вік) через розгляд предмету, виділення окремих частин і ознак (приблизно з 4-х років), до систематичного планомірного розгляду об'єкту (6-7 років). Процеси сприймання розвиваються не ізольовано, а в контексті комплексної діяльності дитини і залежать від умов і характеру цієї діяльності. Сприймання стає осмисленим, цілеспрямованим процесом, у якому виділяються довільні дії – розгляд, пошук – від схематичного, нерозчленованого воно переходить до цілісного цілеспрямованого спостереження

На різних стадіях розвитку спостереження як осмислюючого і цілеспрямованого сприймання у дитини змінюється: а) зміст, доступний для інтерпретації, і глибина пізнавального проникнення в нього; б) складність композиції, яка може бути “схоплена” дитиною в цілому, в єдності і взаємозв'язку всіх її частин; в) усвідомленість, систематичність самого процесу спостереження. Розвиток сприймання характеризується, таким чином, не тільки зміною його обсягу і осмисленості, а й перебудовою самого способу сприймання.

С. Л. Рубінштейн висунув положення про залежність форм сприймання від його змісту і зазначав, що стадії розвитку сприймання, які відображають розумовий розвиток дитини, – це ступені інтерпретації, які мають місце вже у дошкільному віці. Залежно від глибини проникнення в зміст предметів вчений виділив такі види інтерпретації, як: уподіблююча інтерпретація, що ґрунтується не стільки на зв'язках і причинно-наслідкових залежностях між явищами, скільки на їх подібності; інтерпретація, що спирається на зовнішні, чуттєво дані властивості та їх зовнішні зв'язки; та інтерпретація, яка вже розкриває абстрактні, не дані чуттєво, внутрішні властивості предметів і явищ в їх істотних взаємозв'язках [7]. Зміни інтерпретації пов'язані із зміною самого процесу сприймання. На стадії уподіблюючої інтерпретації дитина слідує за першим, випадково виникаючим тлумаченням, потім з'являється переосмислення окремих моментів ситуації або навіть всієї ситуації в цілому в результаті виникаючих зіставлень різних моментів; нарешті, на самих вищих ступенях дитина вчиться свідомо перевіряти інтерпретації, що виникають у неї шляхом більш менш організованого спостереження.

Підсумовуючи, визначимо основні особливості сенсорно-перцептивного розвитку дітей дошкільного віку:

✓ Для дітей дошкільного віку характерна мала деталізованість сприймань і їх велика емоційна насиченість. Маленька дитина, перш за все, виділяє блискучі і рухомі предмети, незвичайні звуки і запахи, тобто все, що викликає її емоційні і орієнтовні реакції. Внаслідок недостатності досвіду вона ще не може відрізнити істотні особливості предметів від другорядних – необхідні для цього знання отримуються в процесі гри і занять.

✓ Для перцептивного розвитку дитини необхідне керівництво з боку дорослого, який включає дитину в діяльність і формує дії сприймання, а саме: виділяє «еталони» словом (слово узагальнює, вносить те, що дає чуттєвий досвід і що сама дитина не може виділити в предметі, явищі); навчає порівнювати предмет з еталоном; обстежувати об'єкти по-різному залежно від мети обстеження і самих обстежуваних якостей, але звертає увагу: на цілісну зовнішність предмету; на виділення основних частин предмету і певні їх властивості (величина, форма і т.д.); на визначення просторових взаємин частин щодо один одного (справа, зліва, вище, нижче і т.д.); на виділення дрібніших частин предмету; на цілісну зовнішність предмету (повторно).

✓ Якісна своєрідність змісту дитячого сприймання визначається перш за все обмеженістю дитячого досвіду, недостатністю систем тимчасових зв'язків, що утворилися в минулому досвіді, неточністю вироблених раніше диференціювань. Звідси велике значення дій дитини з предметами для формування правильного і все більш адекватного їх сприймання. Неповнотою дитячого досвіду, зокрема, пояснюється і те, що при сприйманні маловідомих речей або малюнків маленькі діти часто обмежуються перерахуванням і описом окремих предметів або їх частин і їм важко пояснити їх значення в цілому. Тому, чим більше дитина дізнається про різні предмети, об'єкти, тим повніше може сприйняти і надалі правильно відображати зв'язки і відносини між ними.

✓ Значні зрушення в розвитку сприймання у дитини виникають під впливом мовного спілкування з дорослими, які знайомлять її з оточуючим, навчають узагальнювати і диференціювати предмети за найбільш важливими ознаками, допомагають виділяти їх найбільш важливі і характерні сторони, навчаючи способам дії з ними. Важливо спеціально навчати дитину; без навчання процес сприймання зберігає неточність і синкретичність. Навчання повинне бути направлене на вдосконалення основних процесів: аналізу і узагальнення. Так, у процесі гри, малювання і інших видів діяльності дітей навчають ставити перед собою завдання спостереження, серед яких важливе значення мають описи малюнків, картин, іграшок та інших об'єктів.

✓ Важливе значення для розвитку сприймання і спостережливості в дошкільному віці має гра, в якій створюються сприятливі умови для формування багатобічного уявлення про предмети, об'єкти, явища оточуючого світу, а також заняття з малювання і ліплення, в процесі яких діти вчаться правильно передавати контури предметів, розрізняти відтінки кольорів і т.д. У ігровій діяльності діти повніше і точніше сприймають використовувані в ній об'єкти, в грі формуються просторові й часові сприймання, тривалість і послідовність навколишніх явищ. Ще Г.С. Костюк [4] зазначав, що в грі дитина навчається виділяти різні властивості об'єктів, відносити їх до певних груп, порівнювати, узагальнювати, осмислено сприймати, виокремлювати від інших та визначати дії з ними.

✓ Активні, цілеспрямовані дії з предметами, послідовність і систематичність в накопиченні фактів, їх ретельний аналіз і узагальнення – такі основні вимоги до сенсорного розвитку дитини. Вже у середньому дошкільному віці продуктивна діяльність дітей передбачає цілеспрямоване спостереження, яке організовується у такій послідовності: а) предмет сприймається в цілому; б) виділяються його головні частини, визначаються їх властивості (форма, величина й ін.); в) встановлюються просторові взаємозв'язки частин (вище, нижче, справа, зліва); г) розрізняються дрібні деталі та визначається їх просторове співвідношення з основними частинами; д) повторне цілісне сприймання предмету.

✓ Наприкінці дошкільного віку сприймання характеризується вже такими властивостями як цілісність, структурність і усвідомленість. В старшому дошкільному віці воно стає більш досконалішим, більш організованим і керованим, у дітей розвиваються окремі його види, а саме: сприймання простору, часу, сприймання тексту, картин, музики, інших творів мистецтва. Особливого значення для перцептивного розвитку дошкільників має сприймання ними художніх творів. Відомо, що художнє сприймання – це складний психічний процес, який припускає здатність сприйняти, зрозуміти зображене. В процесі розвитку художнього сприймання зароджується й естетична оцінка сприйнятого: тут має місце і емоційна забарвленість й особисте відношення дитини. Естетичне сприймання дошкільниками творів мистецтва буде глибшим, якщо їх навчати бачити художні засоби виразності (колір, колірне поєднання, форму, композицію і ін.).

Висновки. Психолого-педагогічні основи перцептивного розвитку дітей дошкільного віку спираються на ряд найважливіших положень про суть сприймання та його розвиток у дітей дошкільного віку, а саме:

1. Розвиток сприймання розглядається як тривалий шлях оволодіння дитиною перцептивними діями. При первинному розрізненні об'єктів дитина ще не виділяє особливостей об'єктів, і лише з розвитком і вдосконаленням різних обслідницьких дій здійснюється формування складних адекватних образів. Перш за все дитина засвоює систему перцептивних дій, що забезпечує їй адекватне пізнання оточуючої дійсності, сприймання дитини розширюється, удосконалюється у міру оволодіння новими перцептивними діями. Кожна нова перцептивна дія, що засвоюється дитиною, дає можливість відкривати в предметах нові властивості й якості. Спочатку перцептивна дія має розгорнутий характер, яскраво виражений і спостережуваний, потім у процесі накопичення сенсорного досвіду перцептивні дії згортаються, деякі з них поступово переходять у внутрішній план, хоча при виникаючих складнощах у сприйманні можуть знову набути розгорненого характеру.

2. Перцептивний розвиток дитини розглядається як процес засвоєння соціального сенсорного досвіду, як формування нових, раніш не існуючих перцептивних здібностей. Дитина у процесі індивідуального розвитку засвоює системи еталонів і навчається ними користуватися як мірками, зразками для аналізу сприйманої навколишньої дійсності. Процес засвоєння сенсорних еталонів проходить наступні основні періоди, які відображають можливості дитини систематизувати отримувані нею уявлення про властивості предметів: а) період сенсомоторних предеталонів, який триває до початку третього року життя; б) період предметних еталонів – приблизно до п'яти років; в) період сенсорних еталонів – у віці п'яти років і старше. У цей період на основі власного досвіду і його узагальнення під керівництвом дорослих відбувається засвоєння дітьми системи сенсорних еталонів. Оволодіння перцептивними діями і системами сенсорних еталонів проходить у тісній

єдності і взаємозв'язку. З одного боку, перцептивні дії забезпечують виділення різних властивостей, які потім узагальнюються і набувають еталонного значення. З іншого – оволодіння еталонами перебудовує перцептивні дії, робить їх більш узагальненими, згорнутими і цілеспрямованими. Таке засвоєння суспільно вироблених еталонів та оволодіння перцептивними діями змінює характер самого сприймання: дитина отримує можливість бачити відоме в незнайомому, самостійно застосовувати системи еталонів у своїй практичній і пізнавальній діяльності.

3. Третє положення стосується умов формування сенсорних процесів. Розвиток сприймання відбувається в процесі діяльності: у ранньому віці воно пов'язане з наочно-маніпулятивною діяльністю дитини, надалі – із складнішими видами діяльності: ігровою, образотворчою, конструктивною, учбовою. Розвиток різних видів діяльності, їх вдосконалення забезпечує й сенсорний розвиток, але кожна діяльність «володіє» своїми сенсорними основами, тому вдосконалення будь-якої діяльності залежатиме від рівня розвитку сенсорних процесів. Таким чином, можна говорити про тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість перцептивного розвитку дитини і розвитку різних видів її діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венгер Л. А. Восприятие и обучение (дошкольный возраст) / Л. А. Венгер. – М.: Просвещение, 1969. – 365 с.
2. Выготский Л. С. Восприятие и его развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский // Лекции по психологии. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – С. 3-28.
3. Запорожец А. В. Развитие восприятия и деятельности / А. В. Запорожец // Вопросы психологии. – 1967. – №1. – С. 11-17.
4. Костюк Г. С. Сприймання // Психологія. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 147-177.
5. Мухина В. С. Психология дошкольника / В. С. Мухина. – М.: Просвещение, 1985. – 239 с.
6. Пиаже Ж. Интеллект и восприятие / Жан Пиаже // Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – С. 109-142.
7. Рубинштейн Л. С. Восприятие / Л. С. Рубинштейн // Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2003. – С. 225-255.
8. Эльконин Д. Б. Психическое развитие детей в дошкольном возрасте / Д. Б. Эльконин // Детская психология. – М.: «Академия», 2006. – С. 95-275.

Ваганова Н. А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРЦЕПТИВНОГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА

В статье рассматриваются основные положения о сущности восприятия и его развития у детей дошкольного возраста. Показано, что развитие восприятия в дошкольном возрасте протекает в форме процесса развития и формирования перцептивных действий, формирования у детей представлений о сенсорных эталонах, их усвоения и использования в практической и познавательной деятельности.

Ключевые слова: восприятие, перцептивные действия, сенсорные эталоны, перцептивное развитие, дошкольный возраст.

Vaganova N. PSYCHOLOGY-PEDAGOGICAL BASES OF PERCEPTIVE DEVELOPMENT OF A CHILD

In the paper the main principles about essence of perception and its development in children of preschool age are considered. It is shown that the perception development at preschool age occurs in the form of the development and formation of the perceptual actions, the formation at children of representations about sensory standards, their learning and using in the practical and informative activity.

Keywords: perception, perceptive actions, sensory standards, perceptive development, preschool age.